

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie:
Bert van der Lingen
en Arjan de Haan

JAARBOEK 2014

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie: Bert van der Lingen en Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Voorbeelden van eerste-generatiepijpen en een houten pijpje in de vorm van een scheepje, gevonden in Amsterdam. Op de achtergrond scherven van steengoed, majolica en porselein, 1590-1625. (Foto Bert van der Lingen)

Achterzijde omslag: Figurale dubbelwandige pijp met afbeelding van Lodewijk Napoleon, gemaakt in Ruhla, Duitsland. (Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)

ISBN: 978-90-801138-5-5

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een conflict tussen Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiensz. Overwesel, 1722 Bert van der Lingen	9
Kleipijpen van Noël, een belangrijke aanvulling op het assortiment van Gambier Arthur van Esveld	13
Een Jonaspip uit Keulen Ruud Stam	19
Het zeventiende eeuwse merk gekroonde staande leeuw met PS. Goudse of toch Amsterdamse makelij? Ron de Haan	23
Een kleipijp met miniatuur tekeningen in inkt Bert van der Lingen	27
Een bijzondere groep Ottomaanse kleipijpen uit de Levant Arjan de Haan	31
Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw) Bert van der Lingen	39
De productie van kleipijpen in Ruhla (Thüringen) Ron de Haan	55
Samengestelde messing deksels uit Thüringen op pijpen uit Tophane, Ruhla en Schemnitz Arjan de Haan	69
De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid Ruud Stam	75
Pijprokers op keramiek Wiard Krook	87
Een ‘tobacqy pyp met tin beslaegen’ in een linnenkast in Dokkum, 1604 Bert van der Lingen	93
Is het bijmerk een betrouwbaar dateringsmerk? Ruud Stam	99
De republikeinse held van een vrijwel onbekende Franse pijpenmaker. Met een bijlage over de andere pijpenmakerijen in Straatsburg Ruud Stam, André Leclair en Gilles Kleiber	105
Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625 Bert van der Lingen	111
English summaries	148

Voorwoord

Voor u ligt het tweede jaarboek van de 'PKN, stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Na de publicatie van ons eerste jaarboek hebben we veel positieve reacties ontvangen. Het kostte dan ook weinig moeite om de energie te vinden om dit tweede jaarboek samen te stellen. Naast de positieve reacties hebben we ook opbouwende kritiek ontvangen uit de academische wereld. Dit had vooral te maken met de opmaak van de artikelen en de leesbaarheid. Mede hierdoor ziet U een aantal veranderingen die we hebben doorgevoerd. De belangrijkste aanpassing is het font. Deze is veranderd van Arial naar Helvetica, waardoor de artikelen makkelijker leesbaar zijn en waardoor er meer tekst op een pagina past. Verder is de regelafstand aangepast en hebben alle pagina's headers gekregen. Dit vergemakkelijkt het terugvinden van de bron als artikelen los verwerkt worden. Tot slot zijn nu zo veel mogelijk de afmetingen van de voorwerpen, middels een meetlatje of in de tekst bij de afbeeldingen, weergegeven.

We hebben ook dit jaar getracht zoveel mogelijk variatie aan te brengen in de artikelen en daarbij de Nederlandse vondsten niet over het hoofd te zien. Zo zijn in het jaarboek onder meer bijdragen te vinden van Bert van der Lingen, over een grote en zeer zeldzame groep eerste-generatiepijpen uit Amsterdam, Ron de Haan schrijft over het zeventiende-eeuwse merk gekroonde staande leeuw met TS en Wiard Krook heeft een artikel over pijprokers op zeventiende- en achttiende-eeuwse borden. Bijzondere vondsten uit Nederlandse bodem zijn de Ottomaanse tabakspijpen die door Bert van der Lingen worden beschreven.

Uiteraard treft u ook artikelen aan die over de landsgrenzen gaan. Zo heeft Ruud Stam bijdragen over een bijzondere zeventiende-eeuwse Jonas pijp uit Keulen en over de Belgische export en import van pijpen na de onafhankelijkheid en Arthur van Esveld schrijft over de overname van Noël door Gambier. Ron de Haan heeft verder nog een bijdrage over de pijpenfabricage in Ruhla en Arjan de Haan beschrijft een bijzondere groep kleipijpen uit de Levant.

Wij wensen u veel leesplezier in dit tweede jaarboek van de Stichting PKN,

Arjan de Haan
Bert van der Lingen

De republikeinse held van een vrijwel onbekende republikeinse Franse pijpenmaker. Met een bijlage over de andere pijpenmakersrijen in Straatsburg

Ruud Stam, André Leclair en Gilles Kleiber

Op 24 maart 1847 overleed generaal Antoine Drouot in Nancy. Drouot, die op 11 januari 1774 geboren werd, was een van de belangrijkste generaals van Napoleon. (Afb. 1) Hij begon zijn militaire carrière als onderluitenant op de artillerieschool in Châlons in 1793, en na amper 6 maanden opleiding beleefde hij zijn vuurdoop in de slag bij Hondshoote. Drouot maakte snel carrière, vocht in vele veldslagen en werd één van de vertrouwelingen van Napoleon. Na de Russische campagne in 1812, waar hij zich onderscheidde in de slag van Borodino, werd hij in 1813 benoemd tot brigadegeneraal. Ook vocht hij in de volkerenslag bij Leipzig en werd kort daarvoor benoemd tot divisiegeneraal. Na de eerste abdicatie van Napoleon volgde hij deze naar Elba en werd de gouverneur van het eiland. Toen Napoleon terugkeerde in Frankrijk volgde Drouot hem. Na de slag bij Waterloo deed Napoleon definitief afstand. Drouot werd beticht van hoogverraad. Hij weigerde voor de Bourbons (Koning Lodewijk XVIII en Koning Karel X) te werken wegens zijn republikeinse sympathieën.

Afb. 1 . Generaal Antoine Drouot. (Foto: Wikimedia)

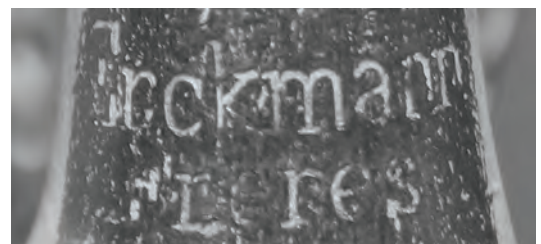
Na het overlijden van Drouot in maart 1847 in Nancy, maakte de pijpenmakerij Erckmann Frères uit Straatsburg een herinneringspijp voor deze luitenant-generaal van de artillerie. (Afb. 2) Dat juist deze pijpenmakerij Drouot afgebeeld heeft is geen toeval. Jules Erckman, die de pijpenmakerij feitelijk dreef, was een republikein die veel over had voor zijn overtuiging. Daarover later meer.

Afb. 2. Portretpijp generaal Drouot. Erckmann Frères. (Collectie Ruud Stam, foto: Arjan de Haan)

Afb. 3. Onderzijde van de pijp met de tekst: 'Lt. General Drouot mort a Nancy le 24 Mars 1847'. (Foto: Arjan de Haan)

Afb. 4. Naamstempel van Erckmann Frères. (Foto: Arjan de Haan)

De familie Erckmann kwam van oorsprong uit Zwitserland en vestigde zich vanaf de 16e eeuw in de Rijnstaten. Overgrootvader Jean Jacques (1728-1798) en de grootvader Jean (1779- 1851) van Jules Erckmann waren orgelbouwers. Zijn vader, Jean-Philippe (1782-?) was boekbinder en kruidenier. De pijpenmaker Jules Erckmann was de oudste zoon. Hij werd in 1809 in Phalsbourg in de Lorraine geboren en overleed in 1876 in Parijs. Hij was echter vooral een politieke activist en schrijver, die gedurende een deel van zijn leven een pijpenmakerij had met zijn broer Charles. Het schrijversbloed zat kennelijk in de familie. Zijn broer Emile Erckmann (1822-1899) was een in Frankrijk beroemde schrijver, die nagenoeg al zijn boeken samen met Alexandre Chatrian (1826-1890) schreef. Op de foto uit circa 1875 is links Emile Erckmann en rechts Alexandre Chatrian afgebeeld. (Afb. 5) Beide schrijvers werden geboren in het departement Moselle in de Lorraine. Zij schreven vooral militaire fictie en verhalen over geesten, geïnspireerd door de verhalenvertellers uit de Vogezen en het Zwarte Woud. Ook deze schrijvers waren republikein en werden door Victor Hugo en Emile Zola mede daarom geprezen en in de royalistische krant *Le Figaro* dus verguist. Enkele titels van boeken die Jules Erckmann publiceerde zijn 'Les Disciples d'Escobar' (1846), 'Le Père La Vendée' (1868), 'Le Barbier sans Pareil' (1868) en 'Les Veillées Alsaciennes' (1874).

Toen de moeder van Jules Erckmann overleed erfde hij wat geld en vertrok naar Straatsburg, waar hij een pijpenma-

Afb. 5. Emile Erckmann en Alexandre Chatrian. (Foto: Wikipedia)

kerij oprichtte met zijn broer Charles (geboren in 1816 in Phalsbourg). Charles was handelaar. Beide broers waren getrouwd en hadden ieder twee kinderen. Zij woonden vanaf 1840 met hun beider families op het adres Grand Rue 34 in Straatsburg, waar ook de pijpenmakerij gevestigd was.¹

In 1844 werd Jules Erckmann lid van de vrijmetselarij en trad toe tot 'la Loge des Frères Réunis' en organiseerde in 1846 het tweede congres van de vrijmetselarij in Frankrijk. In 1848 stichtte hij de vrijmetselaarsloge 'De la Fraternité Républicaine'. Erckmann had twee republikeinse kranten, 'le Républicain' en na de hervormingen van 23 december 1848 'Le Démocrate du Rhin'. Hij werd door justitie, samen met vijf andere republikeinen, eind 1847 verdacht van samenzwering tegen de staat. Het proces was in Metz en toen hij werd vrijgelaten ging hij tot eind 1848 in ballingschap in Zwitserland. De pijpenmakerij moet dus slechts tussen 1840 en 1847 hebben bestaan.

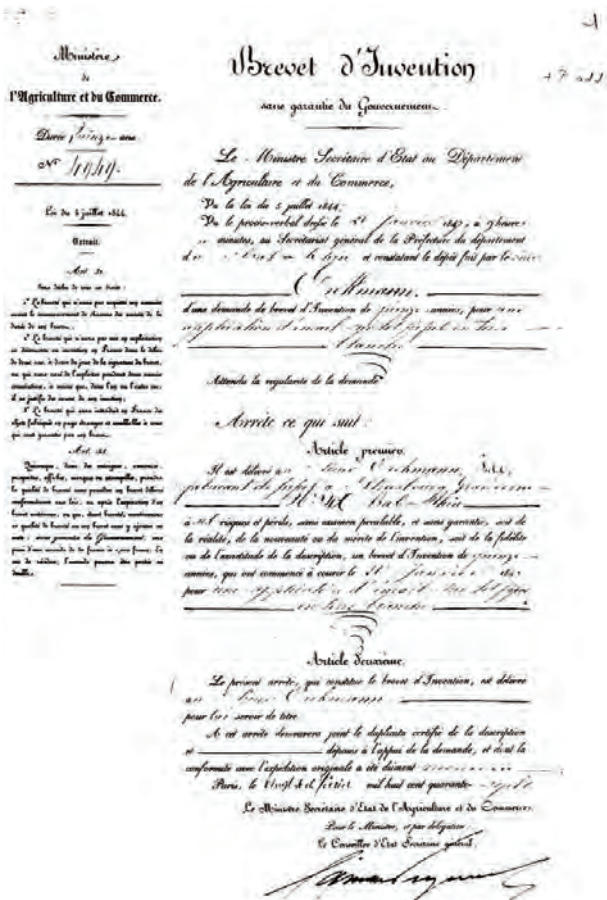
In 1849 werd Jules Erckmann, die toen luitenant bij de Nationale Garde was, wederom door justitie aangeklaagd voor opruiing, het omver willen werpen van de regering en voor een poging de optische telegraaf te bezetten.² Het proces dat van 17 tot 22 oktober 1849 plaats vond bij het Hof van Assisi van het departement Moselle eindigde met vrijspraak van alle zeven verdachten. Erckmann was niet bij het proces aanwezig omdat hij op dat moment voortvluchtig was.³

Op basis van het bovenstaande is duidelijk dat de herinneringspijp voor luitenant-generaal Drouot vlak na diens dood, in maart 1847, gemaakt moet zijn. Helaas is in de archieven niets meer te vinden over deze pijpenmakerij. Wel zijn nog een aantal patenten (Brevets d'Invention) bewaard gebleven. Deze zullen hieronder behandeld worden omdat deze een interessant beeld geven van de ontwikkeling van het pijpen maken en de mode van het doorroken van pijpen, de 'culottage'.

De patenten

In 1847 ging het de pijpenmakerij van Jules Erckmann kennelijk goed. In dat jaar bracht hij niet alleen bovengenoemde herinneringspijp uit, maar vroeg hij ook twee patenten aan. Eén voor het emailleren van pijpen (patent 4949 van 27 februari met drie verruiming van respectievelijk 30 april, 9 juli en 22 september 1847)⁴ en de andere voor de vervaardiging van een 'Pipe Alsacienne' (patent 5817 van 27 augustus met een verruiming van 29 oktober 1847).⁵ Beide patenten hadden een geldigheid van vijftien jaar. Helaas zijn de patenten niet meer volledig in het archief teruggevonden en ontbreekt het patent voor de 'Pipe Alsacienne'. Wat opvalt in de aanvragen van deze patenten is de literaire stijl van Jules Erckmann, die geheel in overeenstemming is met zijn schrijverschap.

Voor alle soorten pijpen werden in de patenten twee varianten beschreven, waarbij de ene soort geheel bedekt werd met een witte glazuur. De roker kon deze pijp zelf geheel door-

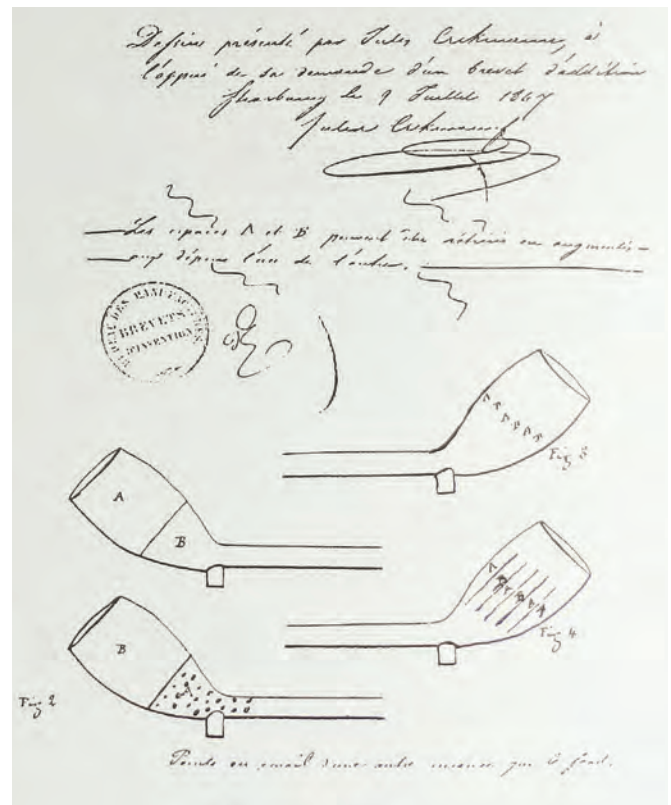

Afb. 6. De titelpagina van het patent (4949) voor het emailleren van 'figuratieve en eenvoudige pijpen van iedere soort'.

roken. De andere soort kreeg aan de bovenkant een witte glazuur en aan de onderzijde een bruine glazuur. Hierdoor was deze laatste soort eenvoudiger door te roken. Erckmann noemde als voordelen van de glazuur de bescherming van de pijp en het makkelijker doorroken, waarbij er een mooie kleuring ontstond.

Zoals bekend was het doorroken van een pijp totdat deze mooi bruin werd in de 19e eeuw een kunst en een kunde die iedere rechtgeaarde man diende te beheersen.⁶ Enerzijds werd een man geboren als rechtgeaarde 'culotteur', anderzijds: als je een pijp niet kon doorroken was je geen echte man.⁷ Vrouwen waren, zoals velen toen dachten, te onstabiel om dit te kunnen.⁸ Vooral in Frankrijk was het doorroken van een pijp tot ware kunst verheven. In die tijd waren er voor pijprokers talloze boeken beschikbaar met daarin beschrijvingen van het doorroken. In dergelijke boeken staat zelfs dat het verlies van een goed doorgerookte pijp een verlies was dat even erg was als het verlies van een geliefde of zelfs van een kind.⁹ Erckman sluit op deze mode aan met een methode van glazuuren die het effect van het doorroken versterkte.

De tekening (Afb. 7) is uit de verruiming van 22 september 1847 van het patent 4949. De letter A op de pijpen staat voor het geglazuurde deel en de letter B voor het ongeglaazuurde deel van de pijp. De pijp onder Fig. 2 kreeg nog extra an-

Afb. 7. Verschillende manieren om de pijpen te emailleren. (Raphaël, 1991, p. 70.)

ders gekleurd glazuur op de puntjes. Door deze afwisseling van geglazuurde en ongeglaazuurde delen van de pijp veroorzaakte het doorroken een speciaal effect.

Het is opmerkelijk dat Jules Erckmann in 1847 nog zoveel moeite deed om patenten aan te vragen, tot voorbij het midden van dat jaar, omdat hij ook in dat jaar vanwege zijn politieke opvattingen met de rechter in aanraking kwam en in ballingschap ging. Het is niet onwaarschijnlijk dat de politieke nervositeit rond het revolutiejaar 1848 tot deze arrestaties en de sluiting van zijn werkplaats geleid heeft.

Bijlage.

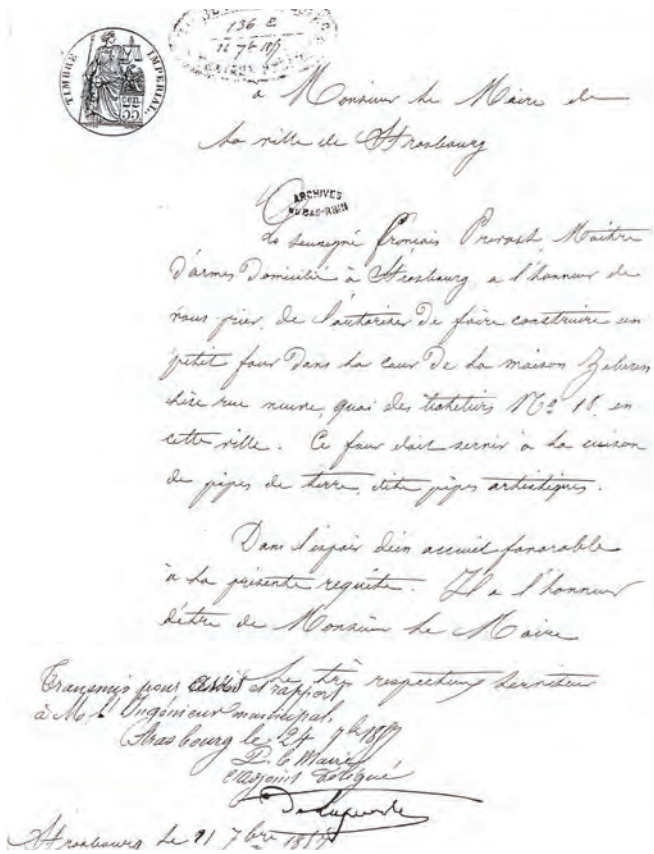
Andere pijpenmakerijen in Straatsburg.

Uit Straatsburg kennen we slechts een beperkt aantal andere pijpenmakerijen:

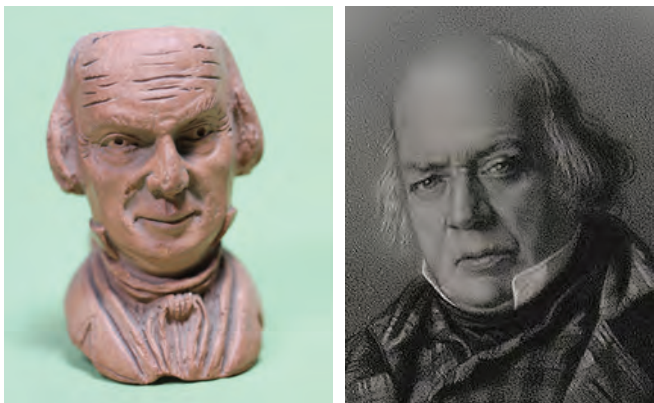
- Charles-François Hannong (geboren 1669 Maastricht, overleden 1739 Straatsburg).¹⁰ Vanuit Maastricht ging hij eerst naar Keulen waar hij Anna, dochter van de Keulse pijpenmaker Johann Nicke trouwde.¹¹ Uit dit huwelijk werden minstens zeven kinderen geboren. Twee zonen, Paul Antoine (circa 1700/1701-1760) en Balthasar (circa 1705-1766) namen later het beroep van hun vader aan. In de periode waarin Paul Antoine geboren werd leefde de familie in Mainz. In 1709 gingen zij naar Straatsburg waar Charles-

François in de Stampf-gasse een pijpenmakerij opzette.¹² Hij verwierf in 1710 het burgerrecht van Straatsburg en werd lid van het metselaars-gilde. De pijpenmakerij bestond zeker tot 1724 en had meerdere knechten in dienst.¹³ In 1721 stichtte hij, samen met de faience maker Johann Heinrich Wachenfeld, een faiencefabriek die tot 1784 in handen van de familie Hannong bleef.¹⁴ Charles-François werd, nadat hij al verschillende malen bestuurder van zijn gilde was geweest, gekozen tot bestuurder van de stad Straatsburg.¹⁵

-Charles Resch. 1836. Fauburg de Pierre 27.¹⁶

Afb. 8: Verzoek van Prévost om een oven te mogen bouwen.

Afb. 9 (links): Figurale pijp met de beeltenis van de zanger Pierre-Jean Béranger. Productienr. 1. Straatsburg, Prévost. (Collectie en foto: Gilles Kleiber)

Afb. 10 (rechts): Portret van Pierre-Jean Béranger in 1839. (Foto: Wikipedia)

-François St. Prévost had als beroep meester zwaardvechter. Op 21 september 1857 vroeg hij toestemming om een oven te mogen bouwen voor het bakken van pijpen (die hij zelf 'pipes artistiques' noemde) op het perceel Rue Neuve Quai des Bateliers 18. Hij kreeg hiertoe op 20 november 1857 toestemming.¹⁷ Hij vervaardigde figurale handgemaakte pijpenkoppen met een losse steel van zowel rood als wit bakkende klei. Slechts weinige van zijn pijpen zijn bewaard gebleven. De afbeeldingen geven een indruk van het assortiment van Prévost. Hij maakte pijpen met fantasie voorstellingen, maar ook portretpijpen als die van de zanger Pierre-Jean de Béranger. Sommige van zijn pijpen dragen een productienummer.

Afb. 11: Pijp met productienummer 3. Straatsburg, Prévost. (Collectie en foto: Ron de Haan)

Afb. 12 en 13: De apotheker. Productienr. 14. Straatsburg, Prévost. (Collectie en foto: Gilles Kleiber)

Afb. 14: pijp met een klauw met daarin een noot. Straatsburg, Prévost. (Collectie en foto: Gilles Kleiber)

Tot slot.

Zowel het leven van Erckmann als dat van Prévost laat zien dat er in Straatsburg pijpenmakerijen waren die niet voortkwamen uit een daar generaties lang gevestigde traditie. Nee, beide pijpenmakers hadden ook totaal andere bezigheden en produceerden pijpen als nevenberoep of slechts gedurende een bepaalde periode. Erckmann behoorde duidelijk tot de intellectuele elite en kwam uit een middenklasse-geslacht. Vermoed kan worden dat beide pijpenmakers niet arm waren. De beschrijving van deze pijpenmakerijen is dan ook een aanvulling op het beeld van de 19e eeuwse Franse omvangrijke en op industriële wijze pijpen producerende bedrijven. Ook staat het functioneren van deze pijpenmakerijen in schril contrast met de vele verarmde Goudse bedrijven.

Verantwoording:

Gilles Kleiber heeft veel wetenswaardigs over deze pijpenmaker en zijn familie weten te vinden in het stadsarchief van Straatsburg, onder meer in de 'Dictionnaire de biographie Alsacienne Nr. 7' uit 1985 en in 'Le bulletin de la Société des sciences, agriculture et arts du Bas-Rhin' van 1920. In de 'Almanach du commerce de Strasbourg' is de naam van Charles Resch gevonden. André Leclair heeft kopieën van de 'Brevets d'Inventions' ter beschikking gesteld en Bert van der Lingen heeft aanvullende informatie verschaft over de pijpenmaker Hannong. Verder is van de volgende internetpagina's gebruik gemaakt:

<http://www.arcdetriomphe.info/officers/drouot/>
<http://en.wikipedia.org/wiki/Erckmann-Chatrian>

Afb. 15: Pijp met productienummer 16. Straatsburg, Prévost. (Collectie en foto: Gilles Kleiber)

Noten:

- 1 Anoniem, 1920.
- 2 Anoniem, 1949. De optische telegraaf was een hoge mast met daaraan seinen waarmee berichten konden worden doorgezonden.
- 3 Processtukken. Proces van 17-22 oktober 1849; Kintz, 1985, p. 832.
- 4 Raphaël, 1991, p.70. Maurice Raphaël geeft hier slechts de tekeningen weer.
- 5 Archives du Ministère de l'agriculture et du commerce.
- 6 Stam, 1998, p. 976-981.
- 7 Havard, 1856, p. 51.
- 8 Kerkhoff-Hader, 1980, p. 261.
- 9 Culot, 1862, p. 58.
- 10 Schricker, 1891, p. 114. Zoon van een gewezen officier en Petronilla Joster.
- 11 Ook wel Johann Nickell genoemd. Deze pijpenmaker wordt in de archieven van Keulen in 1693 genoemd. Herborn, 1990, p. 183 en Stam, 1995, p. 2.
- 12 In andere bronnen wordt de Rue des Foulons genoemd. Vermoedelijk is dit de latere naam van deze straat.
- 13 Raphaël, 1991, p. 69.
- 14 Stoehr, 1920, p. 265. De samenwerking duurde tot 1723.
- 15 Schricker, 1891, p. 116.
- 16 Hoellbeck, 1839.
- 17 Archives Du Bas-Rhin 5M203. Préfecture du Bas-Rhin Numéro 1631. 1857.

Literatuur:

- Anoniem, 1849. Procès des Accusés de Strasbourg. Cour d'Assises de la Moselle. Supplément au numéro 120 de Républicaine de la Moselle.
- Anoniem, 1920. *Le bulletin de la Société des sciences, agriculture et arts du Bas-Rhin*.
- Culot (Pseud.), 1862. *Traité théorique et pratique du culottage des pipes*. E. Sausset, Paris [Reprint Bernard Mamy, Paris, 1982].
- Havard, G. (ed.), 1856. *Les Fumeurs de Paris*. Paris.
- Herborn, W., 1990. Die Kölner Pfeifenbäcker. I Teil: die Pfeifenbäcker von Beginn des 17. Jahrhunderts bis 1730. *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 28, p. 183-201.
- Hoellbeck, E. A. (ed.), 1836. *Almanach du commerce, de l'industrie, des arts et des métiers de Strasbourg*. Strasbourg.
- Kerkhoff-Hader, B., 1980. *Lebens- und Arbeitsformen der Töpfer in der Südwesteifel*. Bonn.
- Kintz, J-P. (ed.), 1985. *Nouveau dictionnaire de biographie alsacienne*. Strasbourg: Fédération des sociétés d'histoire et d'archéologie d'Alsace.
- Raphaël, M., 1991. *La pipe en terre. Son périple à travers la France*. Vitrolles.
- Schricker, A., 1891. Strassburger Fayencen und Porzellan und die Familie Hannong 1710-1780. *Kunstgewerbeblatt, Vereinsorgan der Kunstgewerbevereine Berlin* 9, p. 114-123.
- Stam, R. D., 1998. Culottage of een "Hanschen" rauchen. *PKN* 20(80): p.976-981.
- Stam, R. D., 1995. 'Ein Fund von Tonpfeifen des Pfeifenbäckers M.P. in Köln', *Knasterkopf* 7, p. 2-28.
- Stoehr, A., 1920. 'Die Elsässischen Fabriken der Hannong'. In A. Stoehr, *Deutsche Fayencen und Deutsches Steingut. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber*, p. 164-157. Berlin.

De republikeinse held van een vrijwel onbekende republikeinse Franse pijpenmaker. Met een bijlage over de andere pijpenmakerijen in Straatsburg / The hero of a nearly unknown republican pipe maker and other pipe makers from Strasbourg
Ruud Stam, André Leclair en Gilles Kleiber

In this article the life of the republican pipe maker Jules Erckmann is described. It is clear that pipe making was only a profession during a part of his life as he was very much involved in politics. Like his brother, he was a writer as well. He made a portrait pipe depicting general Drouot, one of the most important generals of Napoleon I. In the year that his patents were granted he was also arrested for his revolt against the government. His patents cover the enamelling of pipes which give them a more desirable appearance when they are smoked brown (culottage). All known facts about other pipe makers in Strasbourg are mentioned. A number of pipes are depicted from the handmade pipe maker Prevost who, until recently, remained unknown.

